

คำนิยม

หลังจากที่หนังสือ “การปรุงยาล้านนา” ได้ถูกเผยแพร่ และได้รับผลตอบรับเป็นอย่างดี รองศาสตราจารย์ ดร. ภญ. พาณี ศิริสะอาด ได้ออกหนังสือเล่มที่สองคือ “ตำรับยาล้านนา” ซึ่งได้เรียบเรียงจากการบอกเล่าประสบการณ์ ในการรักษาโรคและอาการต่าง ๆ จากหมอพื้นเมือง พร้อมกับรวบรวมองค์ความรู้ในการใช้ยาตำรับและสมุนไพรล้านนา จากการปฎิวรรตพบสาและใบลาน

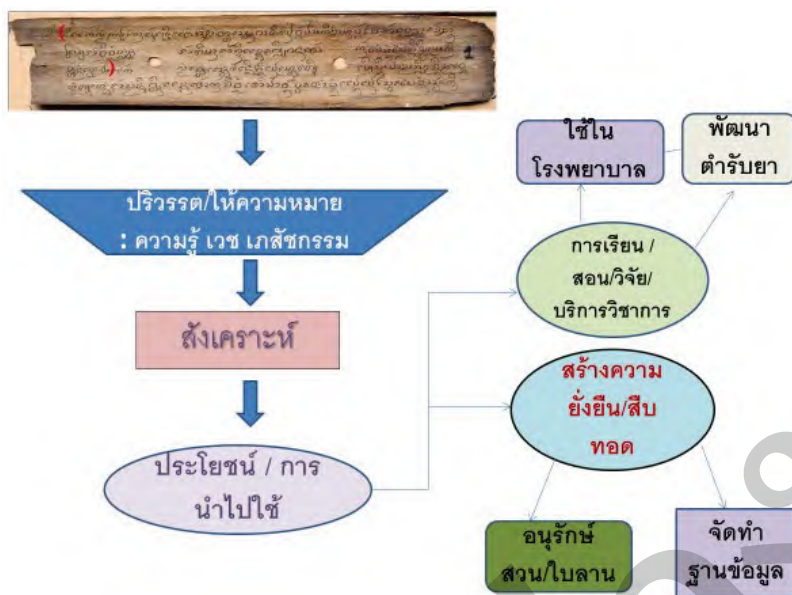
หนังสือ ตำรับยาล้านนานี้ ได้รวบรวมและคัดเลือกตำรับยาล้านนาที่น่าสนใจและมีศักยภาพในการรักษาโรคสำคัญต่าง ๆ ที่ได้มีการใช้ในการแพทย์พื้นบ้านล้านนามาอย่างยาวนาน โดยได้กล่าวถึงโรคและอาการในตำรับยา รวมไปถึงตัวยาในตำรับยา ดังนั้นหนังสือเล่มนี้ จึงถือเป็นการอนุรักษ์และสืบสานภูมิปัญญาพื้นบ้านล้านนา มิให้สูญหายตามกาลเวลา ทั้งยังเป็นการประยุกต์นำองค์ความรู้มาใช้ประโยชน์ในการเรียนการสอน การวิจัย และการบริการวิชาการให้แก่สังคมอีกด้วย

หนังสือเล่มนี้ จึงเป็นคู่มือในการศึกษา การแพทย์ และเภสัชกรรมพื้นบ้านล้านนา สำหรับนักเรียน นักศึกษา เภสัชกร นักแพทย์แผนไทย หมอพื้นเมือง และบุคคลทั่วไปที่สนใจ เพื่อสืบทอดภูมิปัญญาล้านนาให้เกิดการอนุรักษ์อย่างยั่งยืน เพื่ออยู่คู่สังคมไทยสืบไป

รองศาสตราจารย์ ดร. เกสัชกร สุพัฒน์ จิราอนุสรณ์กุล
คณบดีคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

คำนำ

หนังสือ ตำรับยาล้านนา รวบรวม เรียบเรียงจากงานวิเคราะห์ เอกสารโบราณ ใบลาน และพืชยาของผู้เขียน นับเป็นเวลานับสิบปีที่ผ่านมา จากการศึกษาเอกสารโบราณต้นฉบับ ซึ่งเป็นอักษรธรรมล้านนาที่ผู้เขียนได้ศึกษาวิจัยไว้และจากที่ได้มีผู้แปลเรียบเรียงไว้ การนำมาวิเคราะห์และให้ความหมาย ส่วนหนึ่งเพื่อให้เห็นภาพการนำมาใช้ประโยชน์ในยุคปัจจุบัน อีกส่วน เพื่อนำข้อมูลที่สังเคราะห์ไปสู่การค้นคว้า ตัวยาค ความหมายในการใช้ในตำรับโบราณ อีกทั้งความเข้าใจตำรับยาโบราณ เพื่อเชื่อมโยงโรคและยาจากแผนดั้งเดิม ให้มีข้ออ้างอิงและอธิบายได้ เนื่องจากตำรับยาในเอกสารโบราณ พืชยา และใบลาน มีจำนวนมาก **ตำรับยาล้านนาที่ได้รับการคัดเลือกศึกษา** คัดจากตำรับยาที่มีศักยภาพ นำไปใช้ต่อยอด ที่มีการอ้างอิงนำมาใช้ โรคที่หมอแผนโบราณ นำมาประยุกต์ใช้รักษา โรคความดันโลหิตสูง เบาหวาน เก๊าท์ รวมถึงโรคที่น่าสนใจ ลมอัมพฤกษ์ อัมพาต โรคโลหิตสตรี การดูแลหญิงหลังคลอด โรคอื่น ๆ โรคอุบัติเหตุที่ยังแสวงหาหนทางรักษา เพื่อให้เป็นฐานรากของการใช้ประโยชน์จากอดีต พัฒนาต่อยอดจนปัจจุบัน การนำข้อมูลโรคและยาเดิมมาใช้ประโยชน์ โดยการวิจัยและการศึกษา เป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาของไทยมิให้สูญหาย การใช้ประโยชน์จากใบลานมีตามลำดับคือการนำมาศึกษา จุดมุ่งหมายการศึกษา โรคและยาจากเอกสารโบราณสรุปได้ดัง**แผนภาพที่ 1** การปริวรรต ถ่ายถอด ความหมาย จากภาษาล้านนา เป็นภาษาไทย นำไปสู่การให้ความหมาย นำไปใช้สร้างประโยชน์ด้านต่าง ๆ ในการดูแลสุขภาพ ได้แก่ การนำไปใช้โดยตรง การสอน การวิจัย และบริการชุมชน โดยสามารถเลือกใช้ตัวยาคหรือสมุนไพรท้องถิ่นตามบริบทที่มี ดังนั้น ทำให้เห็นว่าภูมิปัญญาด้านองค์ความรู้และตัวยาคของไทย มีคุณค่าและมีมากมาย โดยเฉพาะองค์ความรู้พื้นเมืองภาคเหนือ การนำองค์ความรู้ด้านตำรับยา จากเอกสารโบราณที่จารึกเป็นภาษาล้านนา แสดงให้เห็นใน **ภาพที่ 1** ดังนี้

ภาพที่ 1 แนวคิดการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากเอกสารโบราณ
(ภาพโดย: ผู้เขียน)

ภายหลังการแปลความหมายจากภาษาล้านนาเป็นภาษาไทยกลาง นำไปสู่การสังเคราะห์และวิเคราะห์ ให้ความหมาย นำไปสู่การใช้ประโยชน์ด้านต่าง ๆ ได้แก่ การวิจัย การสอน การสร้างฐานข้อมูล การเผยแพร่ และการใช้ประโยชน์อย่างอื่น ๆ เพื่อให้เกิดการอนุรักษ์อย่างยั่งยืน พร้อมต่อยอดด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเพื่อสร้างนวัตกรรมเพิ่มมูลค่าเชิงเศรษฐกิจและสังคมต่อไป

สารบัญ

	หน้า
คำนิยม	ก
คำนำ	ค
สารบัญ	จ
บทนำ	1
- ภูมิปัญญาพื้นบ้านด้านการใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพ	1
- ปรัชสน์การแพทย์พื้นบ้านล้านนา	8
- การจัดการ องค์ความรู้ของภูมิปัญญาลงในใบลาน	11
หมวดโรคและอาการในตำรับยา	
1. แม่มาน แม่กำเดียน การอยู่ไฟ และยาละอ่อน	14
2. โรคเกี้ยว	39
3. การสับยา	41
4. การรักษา “ผี” ในล้านนา	44
5. พญาโรค	54
6. พิษในตำรายา	58
7. “ผี” ในตำรับยาล้านนา	63
8. ลมท้องเดิน	65
9. ลมปี	67
10. มะโหก	69
11. สันนิบาต	74
12. นิमितแห่งมรณะ	82
หมวดตัวยาในตำรับยา	
1. ก้องแกบ	83
2. กาสะลอง	86
3. ข่อย	89
4. แม่งขี้สูน	92
5. บวกหาด	96
6. พิมเสนขนาด	99
7. มะแตก	102
8. ยาแก้หัดัน	105
9. เล็บครุฑ	113
10. สะเพาลม	115
11. เห็ดในตำรายาล้านนา	117
12. ฝี่เสื่อน้อย	119
13. โกรตงัก้า	122
14. หัสคีน (หัสกีน)	125

15. ฮ่อม	127	
หมวดกรรมวิธีในการเตรียมยา		
ยาหลั้ม	136	
หมวดการรักษาฟื้นฟู		
1. การอาบ อบ และประคบ	143	
2. ยาสมุนไพร บำบัดสารเสพติด	152	
หมวดซื้อสมุนไพรล้านนาและชื่อไทยภาคกลาง	157	
ตำรับยา	170	
ภาคผนวก		
งานวิจัยภูมิปัญญาการใช้ยาพื้นบ้าน	177	
มาตราส่วนที่ใช้ในตำรับยา	207	
ภาพประกอบ		
กาสะลอง	ปูเลย	เล็บครุฑ
โกฐตังเก๊า	ผักติ้ว	ส้มขึ้น
ขมิ้นชัน	ฝัสน้อย	สุรพิขคำ
ชะจาว	พืมนเสนหาด	พืมนเสนหาด,นหาด
ขี้รากสองคลอง	มะข่าง	ขนาดคำ
คัตเค้า	มะแตก	หนูป้อย
เจตมูลเพลิงแดง	แมงขี้สूं	เหมือดคน
ติงหว้า	ไม้สับยา	ฮ้วนหมู
ติป्ली	ยาแก้ห้าตัน	ฮ่อมเกี้ยว
แดงเถื่อน	ยาหลั้ม	ฮ่อมบ้าน
บวกหาด	รางควา	ภาพการลงสนามเก็บข้อมูล
บอระเพ็ด	लगयेन	

บทนำ

ภูมิปัญญาพื้นบ้านล้านนาด้านการใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพ

ภูมิปัญญาพื้นบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom) เป็นความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของประชาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษ หรือถ่ายทอดต่อกันมาจากสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น จากสถาบันครอบครัว สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันศาสนา (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2531) และ/หรือ ภูมิปัญญา คือ ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มคนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัว และการดำรงชีพในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม ที่ได้มีการพัฒนาการสืบสานกันมา และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับชนกลุ่มอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยน นำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อม หรือบริบทสังคม-วัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น (เอกวิทย์, 2544 อ้างในการแพทย์พื้นบ้านไทย) และนายแพทย์ประเวศ วะสี ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า เป็นภูมิปัญญาที่มีความจำเพาะกับท้องถิ่น เพราะสะสมขึ้นจากประสบการณ์หรือความชัดเจนจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ และมีความผันแปรไปตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ มีความเชื่อมโยงหรือบูรณาการสูง คือ การเชื่อมโยงระหว่างชีวิต กาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม จึงเป็นทั้งความรู้ในเชิงประจักษ์ และความรู้ที่แฝงไว้ด้วยความเคารพเชื่อถือต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ เน้นความสำคัญของจริยธรรมมากกว่าวัตถุ มีวัฒนธรรมเป็นฐาน (การแพทย์พื้นบ้านไทย, 2544)

การดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในวิถีชีวิต และในวัฒนธรรมของสังคมและชุมชนนั้น ๆ เกี่ยวข้องกับความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม รวมถึง สภาพภูมิศาสตร์ ภูมิอากาศ และทรัพยากรที่เป็นข้อเท็จจริงในแต่ละพื้นที่ แม้หลายอย่างจะไม่อาจอธิบาย หรือพิสูจน์ได้ด้วยหลักการและเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ แต่ก็ เป็นสิ่งที่มิผลต่อการดูแล และส่งเสริมสุขภาพของชุมชน ทั้งยังเป็นมาตรการให้เกิดการรักษาสมดุลระหว่างบุคคลในชุมชน ระหว่างชุมชนและสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ และระหว่างชุมชน สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ และอำนาจเหนือธรรมชาติ สามารถทำความเข้าใจได้ด้วยหลักวิทยาศาสตร์ ผสมหลักสังคมศาสตร์ หลักความเชื่อที่เกี่ยวข้องด้วยจิต-วิญญาณ หลักศาสนาและหลักศีลธรรม-จริยธรรม (การแพทย์พื้นบ้านไทย, 2544) การดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้าน หรือการรักษาอาการเจ็บป่วยโดยหมอพื้นบ้านนั้น จะได้รับการถ่ายทอดหรือสั่งสมประสบการณ์ ในแต่ละชุมชนอาจมีความแตกต่างกันบ้างตามสภาพ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ พืชพรรณ และวัฒนธรรมประจำท้องถิ่น สำหรับชุมชนภาคเหนือตอนบน หรือชุมชนล้านนา การใช้สมุนไพรเพื่อดูแลสุขภาพตามวิถีของชาวล้านนา เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีคุณค่าที่มีการสืบทอดกันมาเป็นเวลายาวนานจนถึงปัจจุบัน โดยมีหมอพื้นบ้านเป็นผู้สืบทอด และองค์ความรู้ซึ่งเป็นภูมิปัญญาดังเดิมได้ถูกบันทึกไว้ในรูปแบบของ พับสา เอกสารโบราณ และใบลาน โดยบันทึกเป็นอักษรล้านนา สืบทอดตำรายาสมุนไพรที่มีความหลากหลาย อีกทั้งด้วยยาสมุนไพรบางชนิด สามารถใช้เป็นอาหารได้ด้วย

สำหรับการแพทย์พื้นบ้านในล้านนา พบว่ายังมีความยั่งยืนอยู่จนปัจจุบัน โดยพบว่าหมอพื้นบ้านหรือหมอเมืองมีวิถีวินิจฉัยปัญหาสุขภาพโดย

2 | ตำรับยาล้านนา

1) การดูลักษณะอาการและท่าทาง ได้แก่ การดูลักษณะบาดแผล ตุ่ม ผื่น ฝีหนอง หรือดูความสมดุลของกล้ามเนื้อในร่างกาย ขณะที่เดินเข้ามารับการรักษา เช่น ลักษณะการเดิน สีผิว สีหน้า ท่าทางการบิบนเส้น เช่นบิบบริเวณเส้นเอ็นใกล้กระดูกสันหลัง ใช้ตรวจอาการของโรคกระเพาะ ไต ตรวจความร้อนเย็น สังเกตเสียง

2) การสอบถามและซักประวัติจากประสบการณ์ ประมวลประวัติการเจ็บป่วยและประวัติครอบครัวควบคู่กันจำแนกเป็นกรรมเก่าสืบทอด และกรรมใหม่จากการกระทำ ซักถามประสบการณ์ที่ผ่านมา เช่น ไปกินอะไรมา ไปเที่ยวที่ไหนมา เดินผ่านที่ไหนมาบ้าง รวมทั้งสอบถามประวัติทางพ่อ แม่ว่าเป็นอย่างไร หากพบมีอาการขงขี้เสีย อาจส่งผลให้ธาตุแข็ง (หย่อน/ลด/ไม่สมดุล) ได้

3) การสัมผัสจับต้องบริเวณส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ได้แก่ การจับชีพจรที่ขมับ เส้นเลือด ก้านคอ จุดลมท้องเต้นที่อยู่เหนือสะดือ หัวเข่า ง่ามหัวแม่มือ แม่เท้า เพื่อสังเกตลักษณะการเต้นของเส้นเลือด

4) การคำนวณอายุจากวันเดือนปีเกิด เพื่อดูเมื่อ ดูดวง ชะตาราสี จะอาศัยวิธีการตรวจสอบกรรมตั้งแต่กำเนิด หรือระยะเวลาตกฟากของผู้ป่วย รวมทั้งฤกษ์ยามในปัจจุบันเข้ามาช่วยในการวินิจฉัยและเสนอแนะแนวทางในการรักษา

5) การคำนวณธาตุตามอายุ ธาตุหลักในการรักษาคือธาตุสี่ เปลี่ยนไปตามเพศและวัยและของผู้ป่วยซึ่งต้องใช้สมุนไพรในการปรับธาตุ เช่น โรคของผู้หญิงวัยหมดระดู ผู้สูงอายุ หรือถ้าเป็นเพศหญิงให้ระวังช่วงอายุที่เป็นเลขคู่ เป็นต้น

6) การเสี่ยงทาย กรณีไม่สามารถบ่งบอกอาการและสาเหตุได้ก็จะใช้วิธีเสี่ยงทาย เช่น เสี่ยงธูป ยาหม่องนี้ จับสลากข้าว แก้วข้าว เมื่อไข เช็ดไข แหก

7) ทดสอบด้วยคาถาและสังเกตอาการตอบสนอง

8) นั่งทางใน ทรงเจ้า นั่งผ้า

9) ทำนายจากนิมิตหรือความฝันของหมอ

10) ใช้ไม้วาคนไข

สำหรับโรคที่หมอเมืองรู้จักได้แก่

กลุ่มโรคลม ลมผัดเดือน ลมกัว ลมเกี้ยว ลมเออะ ลมหวา ลมปากเกี้ยว ลมมะเอ็งคุด ลมสาร ลมตั่ง-ลมแตง ลมก้อน ลมเสียบ ลมก๊ัด ลมสันนิบาต ลมท้องเต้น ลมปี (แดด เลือดลม หิว) ลมชัก ลมสกุล ลมพรม และอื่น ๆ

กลุ่มโรคขาง ขางเข้าไส้ ขางกุมหัว ขางปากเปื่อย ขางเหลือง ขางกินหัวลูก ขางดำ ขางแดง ขางเลือด ขางลม

กลุ่มโรคไข้ ไข้วันวัน ไข้ตัวร้อน ไข้ฮูดดำ ไข้ฮูดแดง ไข้ตุ่มลิ้ ไข้สันนิบาต

กลุ่มโรคผี สารและเนื้องอก ได้แก่ ฝี่ ฝี่งน้ำดี ฝี่ตับ ฝี่มะดัน มะเอ็งไขปลา มะโหกกันปู้ด สารดอกบุก

กลุ่มโรคนัว ได้แก่ นัวในไต นัวเนื้อ นัวเลือด

กลุ่มโรคปัด (เป็นพิษ ภูมิแพ้ ผื่นคัน) ได้แก่ ปัดแสบร้อน รวมถึงอาการแพ้จากไฟสัตร์ ไฟน้ำ ไฟดิน (โคลน) ไฟหญ้า

กลุ่มโรคปวดเมื่อย ได้แก่ เจ็บหัว/เข่า เจ็บถูกต่อข้อต่อ/ข้อติด ปวดแข้งขา มะเอ็งคุดลงเสา เอ็นสะแมง/เอ็นสะดุ้ง/เอ็นชัก/เอ็นเค่ง/เอ็นสะโตก เอ็นตะควิว เจ็บสลายทั้งเนื้อทั้งตัว

กลุ่มโรคอาคันตุกะ (อุบัติเหตุ) ได้แก่ กระตุกแตก กระตุกหัก

กลุ่มโรคสตรี ได้แก่ ตกขาว กินผิด สาบผิด แจเลือด ผิดเดือน มดตะขิต

กลุ่มโรคผิวหนัง ขี้ซาก ขี้เส้น ขี้ตุ๋ด ขี้เหี้ยน

กลุ่มโรคตามความเชื่อ ด้านคุณไสยและมนต์ดำ ได้แก่ โป่งนอง โป่งปม โป่งแห้ง ผิงหุ่น ถูกตุ๋

ตัวอย่างที่แสดงถึงศักยภาพของหมอพื้นบ้านในการรักษาดังภาพคือ

ภาพที่ 2 ป้าย ที่กลุ่มหมอพื้นเมืองอำเภอแม่แจ่ม เชียงใหม่ ติดที่ชมรมฯ เพื่อแสดงความสามารถในการดูแล (ภาพโดย: ผู้เขียน)

แผนการรักษาด้วยสมุนไพร โดยหมอพื้นเมือง

1. ลมผัดเดือน
2. ยาอบสมุนไพร
3. ยาหอมแก้ลม
4. ยาอายุวัฒนะ จุราตุ
5. ยาริตสีดวงทวาร (มะโห)
6. ยาโรคผิวหนัง
7. ยาขี้ผึ้งไฟ
8. แก้วทองร่วง
9. ยาแก้ลมพิษ
10. ยาแก้ 5 ตัน แก้ไข
11. ยาแก้กามโรค
12. แก้วโรคระเพาะ
13. แก้ไข้หัวลม
14. แก้วโรคนิว

การรักษาทางไสยศาสตร์

1. โรคระตุก ก๊อบเผือก
2. เช็ดไข่ เกือกไข่
3. ถอดพิษด้วยเหล้าเดือด
4. เหยียบขาง ย่ำขาง แก้วพิษ
5. ไฟไหม้ น้ำร้อนลวก
6. เรียกน้ำมันงา

7. แยกน้ำปุ๋ยเลย น้ำเหล้า
8. บูชาเทียน สะเดาะเคราะห์เคราะห์ เอาโชค
9. ปิดรังควาญ
10. แก้วพิษงู

รับนวดแผนโบราณ

- ## รับงวดแผนโบราณ

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพ ได้รับความสำคัญมากขึ้น โดยจะเห็นได้จาก ร่างพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2546 กำหนดไว้ในมาตรา 75 ให้มีการส่งเสริมและสนับสนุน ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เป็นไปอย่างสอดคล้องกับวิถีชุมชน ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อรองรับหลักการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ และการให้บริการสาธารณสุขที่มีทางเลือกอันหลากหลาย ในมาตรา 76 ได้กำหนดให้มีการเตรียมการใช้มาตรการด้านต่าง ๆ เพื่อให้มีการพัฒนา ส่งเสริม พัฒนา ฟื้นฟู ให้เข้ามามีส่วนร่วม รับรองระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพ ในมาตรา 77 กำหนดให้คณะกรรมการสาธารณสุขแห่งชาติ จัดให้มีกลไกพัฒนานโยบายและยุทธศาสตร์ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพเป็นการเฉพาะ และเมื่อวันที่ 8 สิงหาคม 2546 ได้มีการเสนอยุทธศาสตร์ การส่งเสริมพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพต่อรัฐบาล รวม 5 ยุทธศาสตร์ ได้แก่ ยุทธศาสตร์ด้านนโยบาย กฎหมายและสิทธิ เช่น การแก้ไข ปรับปรุง พัฒนากฎหมายรับรองสิทธิของหมอพื้นบ้าน สิทธิของชุมชนในการเป็นเจ้าของภูมิปัญญา ด้านการจัดการความรู้ เช่น การจัดการองค์ความรู้ การเรียนรู้-การถ่ายทอดองค์ความรู้ของชุมชน การศึกษาวิจัย การจัดทำฐานข้อมูล ด้านการจัดการทรัพยากร เช่น ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ การเป็นเจ้าของ การจัดการและการใช้ประโยชน์จากป่า ชุมชน และทรัพยากรท้องถิ่นอื่น ๆ ด้านการจัดการสุขภาพ เช่น การใช้ประโยชน์จากภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพในระดับครอบครัวและชุมชน การให้บริการสุขภาพในระบบประกันสุขภาพแห่งชาติ ให้มีบูรณาการการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในสถานบริการสุขภาพของรัฐและท้องถิ่น และด้านเครือข่ายการเรียนรู้เช่น ให้มีการรวมกลุ่มเป็นองค์กร เครือข่าย เน้นกลุ่มและเครือข่ายแนวราบ เชื่อมโยงให้เกิดการเรียนรู้ระหว่างกัน เป็นต้น

สำหรับชุมชนลำนานา ถึงแม้กระแสนการพัฒนาระเทศ จะมีผลกระทบทำให้หมอพื้นบ้านถูกลด บทบาทลง แต่ภูมิปัญญาพื้นบ้านลำนานาโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการใช้สมุนไพร ยังคงถูกเก็บรักษาและสืบทอดไว้ได้ในหลายพื้นที่ ในขณะที่เดียวกัน ได้มีความพยายามที่จะรวมกลุ่มเพื่อรื้อฟื้นบทบาทในการใช้องค์

ความรู้ดั้งเดิม เพื่อการพึ่งพาตนเองด้านยาและการรักษาสุขภาพของประชาชน รวมทั้งการพัฒนาการผลิตและการใช้สมุนไพรอย่างมีประสิทธิภาพ และการจัดการทรัพยากรพืชสมุนไพรเพื่อใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

องค์ความรู้ในการใช้สมุนไพรคือ ศิลปะการรักษาโรคด้วยสมุนไพร เป็นศิลปะแห่งการใช้พลังในธรรมชาติ เพื่อบำบัดรักษาโรค สมุนไพรหลายร้อยชนิดที่ถูกใช้มาแต่โบราณนับร้อยปี วิทยาศาสตร์แผนใหม่ยังไม่อาจแยกแยะวิเคราะห์สารเคมีออกฤทธิ์ได้ จนในปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันว่า สรรพคุณของยาสมุนไพรเกิดขึ้นจากสารเคมีนับร้อยนับพันชนิดในต้นยาสมุนไพรที่ออกฤทธิ์ผสมผสานกัน เกิดเป็นสรรพคุณให้สามารถรักษาโรคได้ ปริชาณคณของการแพทย์พื้นบ้าน หรือภูมิปัญญาพื้นบ้าน สะท้อนให้เห็นจากความรอบรู้ในสรรพสิ่งรอบตัว ฤทธิ์และสรรพคุณของสมุนไพรทั้งจากพืช สัตว์ และแร่ธาตุต่าง ๆ นับหมื่นพันชนิด ถูกจำแนกแจกแจง และใช้บำบัดโรคภัยไข้เจ็บมาแต่อดีต แม้ในพืชชนิดเดียว สรรพคุณยังถูกแยกแยะตามส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ต้น แก่น เปลือกกระพี้ ใบ ผล ดอก หรือแม้แต่ในผลเดียวกัน สรรพคุณยังแตกต่างตามความอ่อนแก่ หรือเวลาเช้า สาย บ่าย เย็นอีกด้วย ยาสมุนไพรบางชนิด ได้มาจากอวัยวะต่าง ๆ ของสัตว์ที่เราคาดไม่ถึง เช่น กระดุก เขาเขี้ยวต่าง ๆ หรือแม้กระทั่งต่อมลูกหมาก และน้ำอสุจิของสัตว์บางชนิด ล้วนถูกนำมาใช้เป็นเภสัชสารบำบัดรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ทั้งสิ้น (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2544) และจากการศึกษาของรุจินา อรรถสิขฐ และคณะ (2520) พบว่า ยาสมุนไพรที่มีส่วนสำคัญในการรักษาของหมอพื้นบ้าน ส่วนใหญ่ใช้ลักษณะเป็นตำรับ คือ มีการใช้ยาสมุนไพรหลายชนิดประกอบกัน มีส่วนน้อยที่ใช้ตัวเดียว โดยสมุนไพรที่ใช้ประกอบตำรับยามีทั้งสมุนไพรจากพืช สัตว์ จุลินทรีย์ เช่น แหนม ถั่วเน่า ผักตบถ ข้าวหมาก และแร่ธาตุ และจากการสำรวจ/รวบรวมชื่อสมุนไพรล้านนาในจังหวัดต่าง ๆ ของภาคเหนือตอนบน โดยตรวจสอบจากยาสมุนไพรประมาณหนึ่งพันตำรับ ได้ชื่อสมุนไพรนำมาใช้เป็นยา ซึ่งหมอพื้นบ้านยอมรับร่วมกัน จำนวน 400 ชนิด (ยิ่งยง เทาประเสริฐ และคณะ, 2546)

ในพื้นที่ภาคเหนือ หรือชุมชนล้านนา ผลการศึกษาหลายเรื่องยืนยันว่า การแพทย์แผนโบราณหรือหมอพื้นบ้าน ยังคงมีบทบาทในการรักษาความเจ็บป่วยในชุมชน (Brun & Schumacher 1987; ธารา อ่อนชมจันทร์, 2535; ฉลาดชาย รมิตานนท์ และอนันท์ กาญจนพันธุ์, 2529; ฉลาดชาย และคณะ 2533) การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านในชุมชนล้านนา มีระบบการรักษาที่สืบทอดกันมายาวนาน มีวิธีการที่ซับซ้อน และมีผู้รักษาพยาบาลที่เรียกว่าหมอเมือง ซึ่งเป็นที่รู้จัก ครอบคลุมพิธีกรรม บุคคล เหล่านี้อาจเป็นผู้เฒ่าของตระกูล พ่อหนาน พระสงฆ์ ผู้หญิงที่เป็นคนทรง และหมอตำแย จากงานวิจัยของ Brun & Schumacher ได้กล่าวถึงประเภทหมอพื้นบ้านที่พบในเชียงใหม่และลำพูน แบ่งได้เป็น 5 กลุ่มคือ หมอเมือง หมอนวด หมอตำแย ผีหม้อนึ่ง และม้าขี่ โดยนอกเหนือจากการทำคลอด กระดุกหัก และป่วยทางจิตแล้ว การรักษาอื่น ๆ เป็นเรื่องของหมอยาสมุนไพรเป็นหลัก (Brun & Schumacher, 1987)

สำหรับองค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องสมุนไพรของหมอพื้นบ้านล้านนา ได้มีการบันทึกหลักฐานไว้ในเอกสารพับสา และใบลาน (พาณี ศิริสะอาด และคณะ, 2545) โดยการใช้ยาจะใช้ตามลักษณะเฉพาะของตัวยาคือ ด้านคุณสมบัติร้อน เย็น เย็นมาก และเสมอตัวย หมอผู้ใ้ยาจะต้องมีความรู้ในเรื่องเหล่านี้นอกเหนือจากความรู้ในการรักษา โดยจะต้องสามารถนำตัวยามาผสมผสานกันเพื่อให้เหมาะกับอาการของผู้ป่วย สำหรับตำรับยา จะมีลักษณะเด่น คือ มีตัวยหลัก แล้วมีการเพิ่มเติมตัวยเพื่อให้สามารถนำไปใช้ได้ตามอาการที่แปรไปของผู้ป่วย ตัวยหลักนั้นเป็นหัวใจสำคัญซึ่งมักมีการเตรียมขึ้นไว้ล่วงหน้า และจากการศึกษาของสุริรัตน์ และคณะ (2529) พบว่า ความรู้ที่หมอพื้นบ้านใช้รักษาโรคด้วยสมุนไพร หมอพื้นบ้านได้ยึดเอาร่างกายเป็นจุดวิเคราะห์หาข้อบกพร่องของหน้าที่ของระบบร่างกาย โดยแยกแยะร่างกายออกเป็นธาตุต่าง ๆ 4 ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และเพิ่มธาตุพิเศษอีก 2 ธาตุ คือ ธาตุอากาศ ซึ่งล้อมรอบอยู่ในร่างกายมนุษย์ กับธาตุวิญญาณ ซึ่งมีอำนาจสูงสุดควบคุมธาตุทั้ง 4